

ताराबाई शिंदे आणि मराठा स्त्रियांची आजची स्थिती

प्रा. जाधव दत्ता

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

घोषवारा

स्त्रियांचा आयुष्य, त्यांचे प्रश्न, त्यांचे हक्क, त्यांची कर्तव्य, त्यांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे मुक्ती, त्यासाठी संघर्ष आणि चळवळी या सर्वांच्या मुळाशी एक विलक्षण प्रश्न कुतूहल आहे. ते म्हणजे स्त्रीचं असणं म्हणजे नेमकं काय ? स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नसते; तिला स्त्री म्हणून आधी घराकडून, नंतर समाजाकडून व तदनंतर व्यवस्थेकडून घडवलं जातं. 'बाईपण' तिच्यावर लादलं जातं. स्वातंत्र्याची कित्येक वर्षे उलटूनही आपण तिला माणूसपणाच्या व्याख्येत बसवायला राजी नाही आहोत.

संज्ञा : बाईपण, स्त्री- मुक्ती, स्त्रीवाद, बहुजन, आरक्षण, राजकीय सामाजिकीकरण, आर्थिक सक्षमीकरण, स्त्री-पुरुष तुलना

प्रस्तावना

कोणतीही व्यक्ती स्त्री म्हणून जन्माला येत नसते तिला बाई म्हणून घडवलं जातं. फ्रेंच विचारवंत सीमोन द बोहवेअर यांनी आपल्या 'सेकंड सेक्स' या पुस्तकात लिहून ठेवलेले आहे. फ्रेंच स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाल्यानंतरही त्यांनी घरी बसावे आणि मुले जन्माला घालावीत असे धोरण सरकारने जाहीर केले. त्यामुळे अस्वस्थ झालेला बोहवेअर यांनी सेकंड सेक्स लिहिले त्यात प्रथमच पुरुषांनी लिंगभेद कसा रुजवला ही मानसिकता नेमकी काय याचे विश्लेषण केले. पराक्रम, सामर्थ्य, धैर्य, बुद्धिमत्ता ही पुरुषत्वाची वैशिष्ट्ये ठरवली गेली; तर भावनिकता, परावलंबित्व भिन्नेपणा, चंचलपणा, अधीरता, लाजाळूपणा या भावनांना दुर्बल ठरवत त्याला बायकी संबोधण्यात आले. हा भेद कसा लादला गेला हे मांडणारे सेकंड सेक्स हे पुस्तक १९४९ मध्ये प्रसिद्ध झाले होते. आज इतक्या वर्षांनी पुन्हा एकदा त्याच 'बायकीपणाची' चर्चा घडवली जाते आहे.

स्त्रियांनी आधी स्वतःच्या हक्कासाठी लढावे लागते मग पुरुषांचे वर्चस्व जुगारून द्यावे लागते आणि नंतरच स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी कराव्या लागतात. सुदैवाने पाश्चात्य देशाप्रमाणे भारतीय महिलांची हक्कांची लढाई तिची एकटीची नव्हती. भारतीय महिलांच्या हक्कांच्या लढाईत पुरुषांचे स्थान मोठे आहे. मात्र मानसिकता बदलण्याचा संघर्ष अजून संपलेला नाही. त्यामुळे सुरुवातीपासूनच स्त्रीवादी भूमिकांना स्त्रीमुक्ती असे संबोधले गेले. तिच्याविषयी नकारात्मक मत बनवण्यास खतपाणी घातले गेले. स्वतःला हक्कांच्या विषयी सतर्क असलेल्या महिलेचे पुरुषाचे वर्चस्व जुगारून देणारी आक्रस्ताळी बाई असे चित्रण करण्यात आले. सतत बंडाच्या झेंडा उभारणारी स्त्री असे म्हणत तिच्या संघर्षाचे महत्व कमी करण्यात आले. भारत मुख्यतः खेड्यात वसलेला आहे. उरलेला शहरी भाग त्यात झोपडपट्ट्यात राहणारा वर्ग जास्त आहे. दोन्हीकडे कष्टकरी स्त्रिया घराचा आर्थिक भार उचलतात. स्त्रियांचा आयुष्य, त्यांचे प्रश्न, त्यांचे हक्क, त्यांची कर्तव्य, त्यांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे मुक्ती, त्यासाठी संघर्ष आणि चळवळी या सर्वांच्या मुळाशी एक विलक्षण प्रश्न कुतूहल आहे. ते म्हणजे स्त्रीचं असणं म्हणजे नेमकं काय स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नसते; तिला स्त्री म्हणून आधी घराकडून, नंतर समाजाकडून व तदनंतर व्यवस्थेकडून घडवलं जातं. 'बाईपण' तिच्यावर लादलं जातं. स्वातंत्र्याची कित्येक वर्षे उलटूनही आपण तिला माणूसपणाच्या व्याख्येत बसवायला राजी नाही आहोत. बाई पण तिच्यावर लादलं जातं. स्त्री पुरुष समानता ही फक्त कपडे परिधान करण्या पुरती, बोलण्या-फिरण्यातली नसून; ती समानता स्वतंत्र वैचारिक पातळीवरची अपेक्षित आहे. स्त्रीकडे पूर्वापार एक भोग्य वस्तू, एक करमणूक, कर्तव्य पार पाडणारे यंत्र, मुलं जन्माला घालून आपला वंश टिकवणारे यंत्र अशा दृष्टीने बघितले गेले. स्त्री ही एक माणूस आहे; हे ओरडून सांगण्याची वेळ आली आहे. म्हणून स्त्रीचे हे माणूस पण शास्त्रीय दृष्ट्याही ओरडून सांगण्याची गरज भासत आहे. महाराष्ट्रात मराठा समाजातील ताराबाई शिंदे यांनी सर्वप्रथम स्त्रियांना माणूस होऊन जगण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे असे ठणकावून सांगितले. प्रस्तुत संशोधन हे ताराबाई शिंदे आणि मराठा स्त्रियांच्या आजच्या स्थितीवर भाष्य करते.

उद्दिष्टे

१. मराठा स्त्रियांचे राजकीय सामाजिकीकरण अभ्यासणे.
२. मराठा स्त्रियांची आर्थिक साक्षरता अभ्यासणे.

३. मराठा स्त्रियांचे सामाजिक स्थान अभ्यासणे.
४. ताराबाई शिंदे यांचे विचार 'स्त्री पुरुष तुलना' परीप्रेक्षात अभ्यासणे.

ताराबाई शिंदे आणि स्त्री पुरुष तुलना

ताराबाई बापूजी शिंदे (सु. १८४०—१९१०) या प्रख्यात स्त्रीवादी निबंधकाराची जन्म एका सधन जमीनदार कुटुंबात बुलढाणा येथे झाला. त्यांचे वडील बापूजी हे महसूल खात्यात अव्वल कारकून होते तथापि ते सत्यशोधक समाजाचे निष्ठावान कार्यकर्ते होते. त्यांनी ताराबाईंना सत्यशोधक समाजाच्या विचारसरणीशी पुरस्कृत शिक्षण दिले. त्यांना मराठी, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषा चांगल्या अवगत होत्या. योग्य वेळी त्यांचा विवाह झाला. वडिलांनी कन्येसाठी घरजावई केला पण ताराबाईंचे जीवन सुखाचे झाले नाही. सासरच्या गुलामगिरीच्या प्रथा त्यांनी नाकारल्या. त्यांना संतती नव्हती. उत्तर आयुष्यात वैधव्य प्राप्त झाल्यावर त्यांनी जुन्या प्रथेप्रमाणे ' सांदीचे खापर ' होऊन जगण्याचे नाकारले आणि उर्वरित जीवन लेखन-वाचन छंदात व वडिलांना मदत करण्यात व्यतीत केले. १८८२ च्या सुमारास त्यांनी लिहिलेला ' स्त्रीपुरुष-तुलना ' हा निबंध म्हणजे स्त्रीमुक्ती विचारसरणीची एक क्रांतिकारक सुरुवातच होती. या निबंधात त्यांनी स्त्रियांच्या व्यथा-वेदनांना प्रथमच वाचा फोडली पण प्रक्षोभक म्हणून त्यावर टीका झाली. तेव्हा म. फुले यांनी जाहीररीत्या त्याचे समर्थन केले (१८८५). या निबंधात ताराबाईंची बहुश्रुतता, तैलबुद्धी, समतोल विचार व शास्त्रशुद्ध दृष्टिकोन प्रकट होतो. पुरुषांच्या बाहेरख्याली वृत्तीवर परखड टीका करून त्यांनी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला अतिशय कडक शब्दांत वाचा फोडली(धोंगडे अश्विनी,मराठी विश्वकोश). स्त्री धर्म म्हणजे काय? ताराबाई म्हणतात, 'निरंतर पतीची आज्ञा पाळणे, त्याचे मर्जीप्रमाणे वागणे, त्यांनी लाथा मारिल्या, शिव्या दिल्या, नवरूजी दारू पिऊन, जुवा खेळून, कफलक होऊन, शंख करीत, चोरी करून, कोणाचा प्राण घेऊन, फितूर, चाहाडी, खजिना लुटून, लांच खाऊन जरी घरी आले; तरी स्त्रियांनी आपले हे कोणी जसे कांहीं कृष्ण महाराजच गौळ्यांचे दही दूध चोरून चंद्रावळीला कलंक लावून आलेत; असे समजून परमात्म्यासारखीच यांची मोठ्या हासत मुखाने देवासारखी पूजा करावी, सेवेत हजर रहावे ...' (शिंदे ताराबाई,१९८२: ८३).केवळ एवढ्या मतावरून ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांची प्रखरता आणि खोली व संदर्भ मूल्य समजते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी निबंधकाने मुलाखत (४७ प्रश्नावली),निरीक्षण पद्धत आणि ग्रंथालयीन पद्धतीचा वापर केला आहे.

मराठा स्त्रियांची आजची सामाजिक स्थिती

आपले शिक्षण काय आहे ?

कोणत्याही समाजाच्या विकासाचा माफदंड हा शिक्षण असतो. त्या शिक्षणात स्त्री शिक्षणाची काय स्थिति आहे हे महत्वाचे असते.एकूण ४७ प्रतिसादी पैकी १९ पीएच डी धारक, १० पदवीधर आणि १० वी १२ वी प्रत्येकी २ अशी स्थिति आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की मराठा समाजात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या मुलांच्या तुलनेत समकक्ष आहे.

आपला जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य आपल्याला कुटुंबात आहे का ?

आपल्या जोडीदाराची विवेकी निवड हा एक मूलभूत अधिकार आहे.भारतीय समाजात जातव्यवस्थेत 'जातपंचायत' एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे. कुलीन विवाहास इथे प्राधान्य दिले जाते. ४७ पैकी ३२ प्रतिसादी सांगतात जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य आहे तर १६ प्रतिसादी सांगतात की जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य नाही.यावरून अससे निदर्शनास येते की येथे अजूनही 'जात पंचायती' अदृश स्वरूपात कार्यरत आहेत. अजूनही काळाच्या तुलनेत मराठा समाजाने खुलेपण स्विकारलेले नाही.

'ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांची आपल्याला ओळख आहे का ? असल्यास त्यांचे कोणते विचाराने आपण प्रभावित झालात ?

वरती उल्लेख केल्याप्रमाणे ताराबाई शिंदे ह्या मराठा समाजातील सुधारकी वृत्तीच्या विचारवंत होत्या.त्यांनी ज्या काळात भूमिका घेतल्या तो काळ (१८५० ते १९१०) पारतंत्र्याचा होता.अश्या काळात भूमिका घेणे सहज शक्य नव्हते. ४७ प्रतिसादी पैकी १३ प्रतिसादी ताराबाई यांच्या कार्यावर भाषी करतात तर राहिलेल्या ३४ प्रतिसादी यांना त्यांच्या कार्याविषयी अनभिज्ञ आहेत.जो समाज आपला इतिहास विसरतो ,तो समाज इतिहास निर्माण करू शकत नाही.ताराबाई

शिंदे यांच्या कार्याचा अभ्यासाची गरज आहे.

स्त्रियांच्या आरोग्या बद्दल आपल्या कुटुंबात पुरुषांच्यात जागरूकता आहे का ? असल्यास पुरुष मंडळी नेमकी काय भूमिका घेतात ?

स्त्रियांचे आरोग्य हे नेहमीच कळीचा मुद्दा असतो. त्याच्यावर चर्चा होते पण अंमलबजावणी शून्य. मासिक पाळी, स्तनाचा कर्करोग, गर्भाशयाचा कर्करोग अशा भयानक अन वेदनदायी आजारास स्त्रीला सामोरे जावे लागते. जिथे स्त्री च्या आरोग्याची काळजी घेतली जाते तिथे ‘समजस्वास्थ्य’ आकारास येते. ४७ प्रतिसादी पैकी एक पीएच. डी. प्रवेशित विद्यार्थिनी सांगते, “स्त्रियांच्या आरोग्य विषयी कुटुंबात पुरुषांच्या मनात कोणत्याच प्रकारची सहानुभूती नाही”.हा अनुभव समाजाची संवेदनशीलता दर्शवतो.भावना बोथट झाल्याची ती खूण आहे.

सारथी संस्थेच्या कोणत्या योजनेचा आपण लाभ घेतला आहे का ? घेतला असल्यास कोणत्या योजनेचा लाभ घेतला आहे?

छत्रपती शाहू महाराज संशोधन,प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था (सारथी) ही संस्था कंपनी कायदा, २०१३ अंतर्गत कलम ८ अन्वये नॉन-प्रॉफिट सरकारी कंपनी म्हणून स्थापन आहे. समाजसुधारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या नावावरून या संस्थेचे नाव ठेवण्यात आलेले आहे. सारथीची स्थापना मराठा, मराठा-कुणबी, कुणबी-मराठा, कुणबी समुदाय आणि महाराष्ट्रातील कृषीवर अवलंबून असलेल्या कुटुंबांचे सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास करण्यासाठी आणि संस्थेमध्ये क्षेत्रांचा समावेश आहे. संशोधन, सरकारची धोरणे, प्रशिक्षण इ. आणि ग्रामीण जनतेस मार्गदर्शन, विशेषतः जे शेतकरी शेतीवर अवलंबून असतात त्यांच्यासाठी मार्गदर्शन करणे. ४७ प्रतिसादी पैकी केवळ ७ प्रतिसादी सारथी संस्थेच्या लाभार्थी आहेत.सारथी बाबत मराठा समाजात जागरूकता नाही आहे असे वाटते.

मराठा स्त्रियांची आजची राजकीय स्थिती

केवळ मराठा आरक्षण मिळाल्याने मराठा समाजाचे मागासलेपण संपेल असे आपल्याला वाटते का?

आरक्षण हा सध्या कळीचा मुद्दा बनला आहे. आरक्षण मागास जाती ला विकासाच्या मुख्य प्रवासात आणण्याचे काम करते. सकारात्मक भेदाभेद असा आरक्षणाचा अर्थ अभिप्रेत आहे.४७ प्रतीसादी पैकी ४५ प्रतिसादी यांना केवळ मराठा आरक्षण मिळाल्याने मराठा समाजाचे मागासलेपण संपेल असे वाटत नाही.आरक्षण तत्वाबद्दल मराठा स्त्री जागरूक असल्याचे यावरून स्पष्ट होते.समाजाच्या प्रगतीचे इतर ही पर्याय असू शकतात यावर मराठा स्त्री विचार करत आहे.

आपण कोणत्या राजकीय पक्षाच्या संघटनेत सक्रिय आहात का ? असल्यास कोणत्या ? आणि असल्यास तोच राजकीय पक्ष आपण का निवडलात?

तुलनेने मराठा स्त्री राजकीय प्रक्रिये पासून अलिप्त आहे. ४७ प्रतिसादी पैकी केवळ २ प्रतिसादी राजकीय प्रक्रियेशी जोडल्या गेल्या आहेत. त्यापैकी एक काँग्रेस तर दुसरी राष्ट्रवादी काँग्रेसशी संबंधित आहेत.पुरोगामी विचारधारा असल्यामुळे त्यांनी या दोन पक्षाची निवड केल्याचे सांगितले.मराठा स्त्री उजव्या विचारधारेचे जू स्वीकारत नाही. मराठा स्त्री अधिकाधिक प्रगल्भ होत आहे;तिने अजून प्रगल्भ होण्याची गरज आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ % आरक्षण मिळाल्याने स्त्रियांचे राजकीय सक्षमिकरण झाले आहे असे आपणास वाटते का?

महिला आरक्षण हे समांतर आरक्षण आहे. ग्रीक विचारवंत प्लेटो म्हणतो , ‘स्त्री ही समाजाची अर्धी शक्ति असते.’स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ % आरक्षण आहे.आरक्षण नसते तर केवळ मराठा स्त्रीच नव्हे तर भारतीय स्त्री राजकारणात आली नसती. ४७ प्रतीसादी पैकी ४० प्रतिसादी या मताशी सहमत असल्याचे सांगतात.

मराठा स्त्रियांची आजची आर्थिक स्थिती

पैसा ही मानवासाठी अंतिम गोष्ट नाही ; मात्र मानवी जीवनाचे पैसा हे नक्कीच वास्तव आहे. तो पैसा व्यवसाय आणि नोकरीच्या माध्यमातून मिळतो.४७ प्रतिसादी पैकी व्यवसाय,नोकरी आणि घरकाम करणाऱ्या मराठा स्त्रीया समकक्ष आहेत. त्यांच्या मिळकतीचा पैश्याचा विनियोग करण्याचे आर्थिक स्वातंत्र्य त्यांना आहे.मराठा महिला आर्थिक सक्षमी--करणाच्या विकसनशीलतेच्या टप्प्यावर आहेत.

प्रस्तुत अभ्यासावरून निबंधक काही निष्कर्षा पर्यंत येऊन पोहचतो. ते निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत ..

१. मराठा स्त्री केवळ आरक्षण असल्यामुळे राजकारणात आहेत. त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेत कार्यरत आहेत पण सक्रिय नाही आहेत. पुरुषी मानसिकतेमुळे मराठा स्त्रियांची राजकीय समाजिकीकरण तुलनेने कमी झाले आहे.
२. मराठा स्त्री व्यवसाय ,नोकरी आणि घरकाम या कार्यक्षेत्रात समपातळीवर आहेत. आर्थिक सक्षमीकरणाच्या विकसनशीलतेच्या टप्प्यावर आहेत.
३. मराठा समाजात अजूनही पुरुषी मानसिकता आहे. पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रीला सार्वजनिक जीवनात कमी वाव आहे.
४. स्त्रियांच्या आरोग्या बाबत मराठा समाजात संवेदनशीलता कमी आहे.

संदर्भ:

- १) शिंदे ताराबाई (१८८३) , स्त्री-पुरुष तुलना, जिजाई प्रकाशन
- २) चोरमारे विजय (२०२०) कर्तृत्ववान मराठा स्त्रिया
- ३) गोखले अमित (२०१९) मराठा साम्राज्यातील कर्तृत्ववान स्त्रिया, वरद प्रकाशन
- ४) देव सुनीती (१९९९) स्त्री-पुरुष तुलना , आजचा सुधारक मासिक